

GYÁNI GÁBOR

Felejthető-e a Kádár-éra?

XLIX. évfolyam 46. szám, 2005. november 18.

Élet és Irodalom

A címben szereplő, tagadhatatlanul szónoki kérdésre aligha felelhetünk egyértelműen nemmel. Pedig az 1989-es békés rendszerváltás inkább az igen előtt egyengette az utat. Hiszen nem konfrontációt, hanem megegyezésszerű és némi személyi folytonosságot is garantáló átalakulást ígért és készített elő. A felejtés jegyében hamarosan száműzték tehát az ancien régime hatalmi intézményeit, legtöbb politikai szereplőjét és azokat a rá emlékeztető rekvizitumokat, melyek nem kívánt jelenvalóságát hirdették volna. Egyik napról a másikra törölték nyelvünkől a kommunista Newspeak szinte teljes tárházát, visszaváltoztatták az utcák neveit régi megnevezéseikre és szoborparkba száműzték a nyilvános terek kommunista monumentumait.

A végül ekként megalkotott "szocializmus-narratívát" a társadalmi felejtés akarásaként határozhatjuk meg, amely kedvező feltételeket teremtett gyökeresen új politikai identitások megfogalmazásához és érvényesítéséhez. Egy elemző ezt nevezte "ritualizált múlteltávolítási aktusnak".¹

*

Ennek ellenére, sokak megítélése szerint a Kádár-rendszer továbbra is itt él közöttünk, jóllehet, nem mindig vagyunk e tény tudatában. Tudattalanul élt tovább a rendszer akkor, amikor a társadalom korábban felhalmozott tartalékait felélve vészelte át a piacgazdaságra való áttérés súlyos egzisztenciális megrázkódtatásait: "a kilencvenes évek igen erőteljes életszínvonal-csökkenését a magyar társadalom sokkal békésebben tűrte el, éppen azért, hogy volt mit felélnie. [...] A Kádár-rendszer idején felhalmozott tartalékok jelentős részét a társadalomnak a kilencvenes években kellett felélnie" - állítja Lengyel László. Másvalaki szerint úgy folytatódik tovább a Kádár-rendszer, hogy az akkoriban "kialakult magatartási minták egy része átörökítődik az új nemzedékekre". Ami abban érhető tetten, hogy a "szocialisták... ma is mindenre kádárista módon reagálnak", de az értelmiségi attitűdben is kifejeződik, melyet "a Kádár-kori értelmiségi házi sütetű ideológiája" tart fogva.²

Ez utóbbira rímél az, amit a nemrég elhunyt író a ma talán legismertebb hazai történész szemére vet összefoglaló témájú könyvét olvasva: "ráismertem a konszolidált Kádár-korszak erkölcsi reflexeire, spontán mentalitására". Majd így folytatja: "Ezt a mentalitást mindenekelőtt a kellemetlen konfliktusok elkerülésének óhaja jellemzi, továbbá az a mély meggyőződés, hogy az igazság a közvélemény megosztása nélkül is elmondható."³ S éppígy ide kívánczik, hogy a szocialista politikusok bélyegzik újabban kádárista nosztalgiázásnak parlamenti ellenzékük etatizmus iránti újszerű lelkesültségét és populista szólamokra hangolt propagandáját. Holott jobboldalon is lehet valaki etatista, gondoljunk csak a XX. századi jobboldali diktatúrák széles palettájára. A mai magyar politikai kontextusban az állam közvetlen társadalmi jelenléte azonban elsősorban Kádár-kori reminiscenciákat kelt; ennél fogva az állampárti múlttal megterhelt (a kommunizmust szüntelenül elszennvedő) mai kormánypárt ugyancsak örül, ha jobboldali ellenlábasa fejére olvashatja, hogy Kádár-kori bűnökbe esett. Mely utóbbi politikai erő pedig talán éppen azért kacérkodik a Kádár-korral propaganda-fogásként, mert nem egészen alaptalanul úgy véli, hogy ezáltal tovább növelheti a tömegbefolyását.

Hiszen, ahogy egy az elmúlt hetekben megjelent tudományos dolgozat szerzője is leszögezi: 1) kifejezetten élénken mondható a Kádár-kor mai emlékezete; 2) és "jöttányit sem homályosult a kádárizmus pozitív képe, sőt napjainkban mintha a korábban tapasztaltaknál is dicsőségesebb korszakként emlékeznének a "boldog diktatúra békés éveire" az emberek".⁴ A tudományos eredményként megjelenő ilyen és hozzá hasonló diagnózisok ugyanakkor, egyesek szerint legalábbis, nem arról vallanak elsősorban, hogy a közvélemény-kutató módszerekkel megszondázott emberek vissza szeretnék újból állítani a Kádár-rendszert, inkább csak a fiatalságukat, saját aktív életüket sírják vissza, vagy annak a véleményüknek adnak ezúton kifejezést, hogy "ezt egy viszonylag biztonságos korszaknak élték meg..., de ettől még nem kívánják azt, hogy újra vezércikket kelljen olvasni a Szabad Népből".⁵ Helytelen tehát azt gondolni mindezek hallatán, "mintha az emberek vissza is sírnák magukat abba a korba".⁶

A jelen és a Kádár-kor folytonos egymáshoz mérésével kulcsfontosságú tehát a Kádár-kori "nosztalgizálás"-t illetően. Kivált akkor, amikor a valamikor némi hatalommal bírók és közvetlen kiszolgálóik emlékeznek az életútjuk szempontjából kétségkívül fényes múltra. Ezt példázza az az értelmiségi is, aki szerint "a Kádár-korszakot általában is a felfelé ívelő tendencia jellemezte." Majd gyorsan hozzáfűzi: "Ma már látható persze [1995], hogy e folyamat végül, 1989-ben összeomláshoz vezetett. De azok, akik ezen az összeomláson munkálkodtak, aligha érezhetik magukat sikeresnek, hisz 89 óta az ország helyzete napról napra rosszabb".⁷ Azon sincs különösebb csodálkozni való, ha egy további képviselőjük pedig így vélekedik: "az a kulturális-művészeti aranykor, amely a 60-as, 70-es éveket jellemezte... valóban hallatlan teljesítményeket produkált - szinte függetlenül attól, hogy az alkotó ezt a vállalkozását a hatalom iránt elkötelezve, vagy tőle érintetlenül, vagy vele opposícióban élte meg". A végső szentencia szerint tehát. "A jövő [a XXI.] évezred felől nézve, művelődéstörténetileg ez a korszak sokkal pozitívabbnak fog tűnni a produktumok alapján..., mint amilyennek tűnik az értelmiségnek a hatalomhoz fűződő viszonya, illetve a politikatörténeti megközelítés alapján".⁸

Néhány éve pedig egy immár részletesen kifejtett történeti igazolása is megszületett a Kádár-kor nyílt apológiájának. A tervhivatali reformközgazdász a plebejus hevületű, ám kifejezetten technokrata fogantatású kollaborációját kívánta eszmeileg megalapozni a Kádár-kor apoteózisával; ennek során az orosz megszállással egybekötött kommunista uralom pozitív teljesítményeként mutatta fel az ország nyugatosítását (polgárosítását). S tette ezt azzal együtt, hogy Kádár János három évtizedes uralmát "az adott kor nagyon korlátozott körülményei közt" az egyedül lehetséges vagy inkább a lehető legjobb politikai megoldásként tüntette fel.⁹ Megjegyzem: ez a felfogás is kimondottan Kádár-kori hagyaték, amely akkoriban egyebek közt a modernizációelmélet történeti és szociológiai alkalmazásaként jelentkezett a tudomány berkeiben (lásd Kulcsár Kálmán dolgozatait), illetve az Új Tükör és a hozzá hasonló korabeli orgánusok nyíltan vállalt önigazoló szövegeiként bukkant fel nap mint nap (mindenekelőtt Fekete Sándor publicisztikájában).

A tényekkel többnyire igen nagyvonalúan bánó pamfletszerző, Kopátsy Sándor Kádár-kultuszt élesztgető eme törekvése kapcsán joggal jegyzi meg a könyv kritikus, hogy a szerzőnek ez az eljárása "lehetővé teszi, hogy valaki anélkül béküljön meg Kádár-kori önmagával, hogy azonosulnia kelljen a forradalmat leverő diktatúrával mint politikai berendezkedéssel, illetve annak bűneivel".¹⁰ A jelzett beállítás azt sugallja ugyanis, hogy nem volt szégyen lojálisnak lenni a Kádár-rendszerhez, mivel az éppen hogy '56-ot valósította meg a forradalom túlzó (a pamflet szerzője által egyenesen ellenforradalminak titulált) és ezért eleve kivihetetlen követeléseit félretéve.

Ne gondoljuk persze, hogy kizárólag csak a kollaboráns és a kollaborációból hasznot húzó elit tagjai tekintik ezt a múltat emlékezetre különösen méltónak. A mai társadalmi rendet baloldaltól bírálóktól, a frazeológiájuk szerinti újkapitalizmus heves ellenzőitől sem idegen a nosztalgizáló beszédmód művelése. A piacodással együtt járó individualizálódást súlyos emberi és társadalmi veszteségként értékelő szociológus szemében akár még a Kádár-kori "akol- és kényszerközösségek" humánuma is többet ér a mai szomorú állapotoknál. A szinte az abszurditásba hajló gondolatmenet szerint a besúgó és az áldozata közt időnként kialakuló, s állítólag mély érzelmeken nyugvó bensőséges emberi kapcsolatot méltán szembe lehet állítani a napjainkban tapasztalható elidegenedettség émelyítő borzalmával; de a szocialista

brigádmozgalom Kádár-kori képződménye is fölötte áll ezen utóbbinak, mivel a brigádmozgalom burkain belül ott "van a valódi szolidaritás, a közösségért érzett felelősség és mindennek keretében a kulturális emelkedés", mégha az egészet át is szövi a Kádár-rendszer autoriter hatalmi viszonyrendszere.¹¹ Korántsem a mai rendszer kritikájának szándékával fogalmaz meg az előbbihez némiképp hasonlót a szociálpszichológus imigyen: "Személyes kapcsolatok sűrű és rejtett hálózata volt" a Kádár-korszak.¹²

S épp ez utóbbi okán ellenzik olykor egyes megfigyeltek (besúgottak) is az ügynökakták teljes nyilvánosságra hozatalát, mondván: "ha mindenki szabadon turkálhat az aktámban, akkor elkerülhetetlenül kiderül, hogy milyen kellemetlen megjegyzéseket tettem ellenségeimről és barátaimról, meg egyáltalán milyen hülyeségeket beszéltem. Nem volt valami kellemes tudat, hogy az ávosok hallgatóznak, a spiclik jelentenek, de attól nem kellett tartani, hogy mindenki beleütheti az orrát a magánéletembe."¹³ Nyilvánvaló, hogy az ügynöktörvény-tervezet legfrissebb jogi (alkotmánybírósági és ombudsmani) megtorpedózása mögött éppúgy a magánszféra védelmének szándéka áll, mint az idézett magánvélemény háttérében. Közösek abban, hogy a privátszférát két lábbal tipró Kádár-kori gyakorlatnak próbálnak ily módon véget vetni. A módszer pedig a Kádár-rendszer kisebb-nagyobb bűneinek a felejtetése, mivel a titkolni való dolgok körébe utalják az ügynökök (nyilvánossá tehető) neveit és azok cselekedeteit; ezzel persze áthághatatlan gátat emelnek az információk szabad nyilvánosságának, az információs önrendelkezési jog érvényesítésének útjába.

*

Az ügynöktörvény körüli immár másfél évtizede folyó hercehurca különösen eklatáns példa a Kádár-kort illető emlékezet feloldhatatlan belső ellentmondásosságára s a társadalom ez ügyben mutatkozó megosztottságára. A privátszféra szentségének az információs szabadság elvét sértő visszamenőleges érvényesítése végül persze elodázza a Kádár-kori tapasztalatok maradéktalan feldolgozását, s mindannyiunkban tartósítja az e helyzetből szükségképpen fakadó rossz és feszengő érzést. A felejtetésnek ez a módszere nem hozhat azonban tényleges megoldást, mivel azt lehet csupán elfelejteni, amit korábban már tudtunk; aminek viszont nem voltunk (mert nem lehettünk) a tudatában, azt ezután is csak titkolni lehet előlünk.

Ezért is sül el a visszájára a Kádár-kor ekkénti elfelejtetése: ahelyett, hogy befejezett múltként (vagyis történelemként) kezelné azt, megszabadítva bennünket öröksége súlyos terhétől, a maga nyitottságában teszi e múltat folytonosan jelenvalóvá (és politikailag is szüntelenül aktualizálhatóvá). Ráadásul akarva, nem akarva épp azt tartja meg belőle, ami talán az egyik legalattomosabb eleme volt: a mikrohatalmi technikaként alkalmazott információs monopóliumot, a nyilvánosság hiányát, a titkosság uralmát és az informalitás mindenekfelettségét.

Fehér Ferenc már negyedszázaddal ezelőtt hangot adott ama véleményének, hogy: "A társadalmi konfliktusok kiiktatásának valamikori véletlenszerű módszerei a kádárizmusban a manipuláció és az elnyomás tekervényes s kifinomult rendszerévé fejlődtek. A megállapodásokat félhivatalos titkos megbízottakon keresztül és soha sem a hivatalos szervek jelenlétében kötik meg. Az utóbbiak kizárólag akkor jelennek meg a nyilvánosság előtt, amikor a megegyezés már megkötött, és formálisan is szentesíteni kell azt. Ebben a stratégiában, fúzi

hozzá értékelésképpen, újfent a machiavelliánus bölcsesség jelenik meg, mert a pusztaság lehetőségét is kizárja valamely kínos helyzet, valamint a tiltakozás bármilyen nyilvánosságának.¹⁴ Ez tehát az a hagyaték, melyet - meglehetősen hosszú időre - prolongál a minap törvényesített titkosítás, amely nem engedi jobblétre szenderülni sokunk életének Kádár-kori struktúráit. Ha ugyanis nincs tényleges lehetőség a felejtésre, akkor arra sincs mód, hogy bárkinek bármit megbocsássunk a valamikori bűnökből, ekként térve napirendre a múlt viselt dolgai felett.

A kérdés mindezek után így szól: milyen formában él tovább szinte zavartalanul mai világunkban a Kádár-kor az esetben is, ha látszólag már kiveszett emlékezetünkéből, mivel nem vagy alig vesztegetünk rá több szót? Ezen a ponton siet segítségünkre a társadalmi emlékezetnek az az alig számon tartott fogalma, melyet a habituális emlékezet (habitual memory) kategóriája rejt magában.¹⁵ A leírt, vagyis az inscribing gyakorlata által éltetett emlékezet mellett, vele párhuzamosan létezik ugyanis a testi gyakorlatok formájában megnyilatkozó emlékezet, amire szintén fontos feladatok hárulnak az emlékek raktározása és megelevenítése terén. Az incorporating (a testet öltés) gyakorlatáról van szó, amely mintegy a test emlékezeteként a szokásokban, a habituális hagyományozás öntudatlan eljárásaiban mutatkozik meg. A megszokásból, a rutinból, az ismétlésből eredő tehetetlenségi nyomtaték kétségtelen tartósságot biztosít az efféle emléktárolásnak és emléképolásnak. A társadalmilag megalkotott test, amely metaforikusan minden társadalmilag megalkotott és időben tartósan rögzült cselekvésforma (struktúra) kifejeződése is lehet egyúttal, a szavaknál és képekénél is makacsabbul élteti tovább a múltat. Ezért gondolom, hogy a Kádár-kor 1989 utáni emlékezete szempontjából ezen a téren kínálkozik talán a legtöbb keresnivaló.

Igaz, az incorporating típusú emlékezet, az inscribing jellegűtől eltérően nem mondható "objektív"-nek, mivel performatív módon nyilvánul meg, így is férhető hozzá. Ez ugyancsak megnehezíti már a pusztaság megfigyelését (és a leírását) is, hiszen reflektálatlan voltában könnyen maradhat észrevétlen a saját közegében oly otthonosan mozgó megfigyelő előtt. Nem egyszerű dolog tehát kritikai reflexió tárgyává tenni azzal a céllal, hogy a gyakorlatban is meg lehessen majd haladni. Ebben áll tehát a habituális emlékezet, mint mnemonikus rendszer kivételesen nagy jelentősége és időbeli állandóságának a titka. Hiszen: "Minden csoport... a testi automatizmusokra bízva azoknak az értékeknek és kategóriáknak a képviselőit, amiket elsősorban konzerválni szeretne."¹⁶ Vagyis: a tehetetlenségből fakadó megőrzés folytán a múlt valamely változata a szokás erejénél fogva szüntelenül és minden különösebb emlékezeti erőfeszítés nélkül bármikor könnyűszerrel előállhat.

Itt sem teljesen kizárt azonban a változás lehetősége, amely rendszerint a halállal (ez a generációváltás esete) vagy az inkongruenciával jár szorosan együtt. Ez utóbbin az értendő, hogy a szokásszerű viselkedés egy idő után egyre rosszabbul vizsgázik annak folytán, hogy a kíváncsigtól eltérő következményekkel jár a megváltozott körülmények között. Noha egyébként, ha nem is marad meg minden a régi kerékvágásban, annyi mindig érvényesül a múltból, hogy a mélyen beidegződött és még "emlékezetben tartott" (az érintett nemzedék tagjai által tovább éltetett) habituális emlékezet illeszkedhet az egyént (és a közösségeket) körülölelő szüntelenül változó körülményekhez.

Nem célom túlzottan belemélyedni a kérdésbe, amely politológiai, szociológiai és antropológiai

kutatások illetékességi körébe vág. Csak jelzem, hogy hol és milyen értelemben lenne érdemes kutakodni a Kádár-kort illető habituális emlékezet nyomai után. A választói magatartás talányos kérdését firtatva alig merült fel ez ideig az a kérdés, hogy az individualizáció folyamatának mai új szakaszában, amikor az osztályhoz és réteghez kötött politikai kultúra helyébe az egyén önmagára szabott vonatkoztatási kerete lép, milyen szerep hárul a habituális emlékezetből fakadó motivációkra. Ennek során éppúgy szóhoz juthat a kádári depolitizációs stratégia körülményei közt belénk idegződött hajlam, mint a tekintélyelvűség iránti hagyományos fogékonyság. Ugyanakkor szinte teljesen kideríthetetlen, hogy milyen mértékben van vagy lehet ez esetben szó közvetlenül Kádár-korból eredeztethető habituális emlékekről, vagy tartósabb struktúrákról, melyek kialakulási körülményei akár a két háború közötti időig, vagyis a széles körű, ha még nem is az általános választójog koráig vezethetők vissza.

Vagy nézzük a korábban már emlegetett titkosság kérdését. Az persze vitathatatlan, hogy a személyiségi jog fejlődésének mai új szakaszában válik szigorúan körülhatárolttá és fokozottan védett övezetté a magánszféra a maga információs tilalmi zónáival egyetemben. De az információs önrendelkezési jog ezzel párhuzamos, sőt olykor neki ellentmondó aktuális fejleményei szintén tagadhatatlanok. S miközben azt tapasztaljuk, hogy rendre ez utóbbi kerül ki vesztesen a kettő közt folyó csatából, önkéntelenül is felmerül a kérdés: van-e, lehet-e ebben szerepe a habituális emlékezet láthatatlan közreműködésének? Ebben az esetben, ráadásul, kijelenthető, hogy a dolgok ilyen alakulásában minden bizonnyal a Kádár-kor a fő vagy kizárólagos forrásvidék.

Társadalomtörténészként számomra módfelett beszédes a magánvagyonokat ma övező szemérmes hallgatás szembeszökő jelensége, ami mondhatni előzmény nélküli az 1945 előtti magyar múltban. Nemcsak a helyhatósági virilizmus az oka, hogy a második világháborút megelőző egy évszázad során a gazdagság korántsem számított szigorúan őrzött titoknak, de legalább ily mértékben dicsekvés tárgya (is) volt; olyasminnek tekintették tehát, amiről nyilvánosan is sokat meg lehet tudni. A legnagyobb adófizetők nevét és adóösszegeik nagyságát közlő listákat például (az érintettek kifejezett óhajtására) rendszeresen közzétették a helyi lapokban, sőt olykor külön füzetek formájában is sokszorosították őket. A harmincas években pedig egy statisztikus minden további nélkül kimásolhatta a budapesti adóhivatalban több ezer adófizető adatát (a nevét és az adóösszegét), hogy Beszélő számok címen rendszeresen publikálja őket önálló füzetek gyanánt. Ma ellenben a legnagyobb titkolózás folyik ezekben az ügyekben (is), mintha mindenáron titkolnivaló dolog lenne a nagy vagyonok pusztá ténye, valamint keletkezésük hogyanja. Felmerül tehát a kérdés: nem a Kádár-kori hatalom részéről szemérmes hallgatással megtűrt, a legalitás és illegalitás határán mozgó tevékenységnek kijáró gyanús státus öröklődik ezúton tovább akkor, amikor - piaccgazdasági körülmények közt - a világ természetes dolgának számít, hogy léteznek gazdag emberek és nagy vagyonok?

Mindaddig, amíg ez a fajta szemérmesség (valójában inkább titkolózás) övezi a piaci tranzakciókkal megalapozott társadalmi státust, semmi okunk arra gondolni, hogy végleg magunk mögött hagytuk az egyenlősítő éthoszt hirdető (bár korántsem az anyagiakban is egyenlők társadalmát megteremtő) Kádár-kort. A valóban felejtethető, felejtésre érdemes Kádár-kor ilyenformán továbbra is kísért tehát, miközben görcsösen és egyre határozottabban szeretnénk (vagy szeretnék sokan) elválni a mindannyiunkat hozzá fűző kötelékeket.

- 1 Kovács Éva: A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990) - Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. Regio, 2001/1., 80.
- 2 Tudni sem akarják, mi a kádárizmus. Beszélgetés Bence György filozófussal és Lengyel László politológussal. Népszabadság, 2004. február 14. (Hétvége melléklet)
- 3 Eörsi István: Hadd álmélkodjak egy kicsit. Népszabadság, 2005. március 1.
- 4 Vásárhelyi Mária: Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. Bp., 2005., 15.
- 5 "Ha a csontváz ott marad a szekrényben". Beszélgetés Kovács Éva szociológussal és Erős Ferenc pszichológussal. szoc.reál, 2003. augusztus 4. (Erős Ferenc szavai)
- 6 Uo., Kovács Éva szavai.
- 7 Bánki Erika, szerk.: Értelmiség - közélet - hatalom 1955-1995. Bp., 1995., 76. (az idézet Szerdahelyi István szövegéből való)
- 8 Uo., 80. Az idézett megszólaló Agárdi Péter.
- 9 Kopátsy Sándor: Kádár és kora. Bp., 2001.
- 10 Mink András: A történelmi Kádár. BUKSZ, 2002., Tavasz, 25.
- 11 Szalai Erzsébet: Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus - és ami utána jön... Bp., 2004., 85.
- 12 "Ha a csontváz ott marad a szekrényben", 5. Erős Ferenc szavai.
- 13 "Ma nincs fasiszta párt a parlamentben". Bence Györggyel beszélget Novák Attila. Szombat, 2005. október 18-19.
- 14 Ferenc Fehér: Kadarism as the model state of Krushchevism. Telos, 40 (Summer 1979), 29.
- 15 Paul Connerton: How Societies Remember. Cambridge, 1989., 72-105.
- 16 Uo., 102.
- 17 Mihalicz Csilla: Interjú Angelusz Róberttel a közvélemény-kutatásról. BUKSZ, 2003 Tavasz, 64-74.